

1700-TALET'S MEST KÄNDA HANDELSPLATS FÅGELVIKEN I BRO INSPIRERADE TILL ROMANEN "ETT KÖPMANSHUS I SKÄRGÅRDEN"

Av Sven Rydstrand

Ur Bohusläningen 1968-06-18.

På de bohuslänska klipporna och skären uppbyggdes många handelshus och trankokerier under slutet av 1700-talet, då det sista stora sillfisket var som rikast. Det på den tiden mest kända av dessa handelsplatser var säkerligen det nu försvunna Fågelviken, beläget långt ute på Herrenäset i Bro socken. Mången vet kanske inte att det var detta köpmanshus som främst inspirerade Bohusläns frejdade författarinna Emilie Flygare-Carlén till en av hennes mest intressanta romaner.

Eftersom hon för att dölja sina figurer förlägger sitt "Svartskär" till Bottnafjorden, har man gissat på Gerlesborg. Men detta är ett betydligt yngre handelshus än Fågelviken, och fru Carlén hade ej någon större kännedom om förhållandena där, då hon på 1840-talet nedskrev sina anteckningar för romanen. Däremot vistades hon i sin ungdom mycket hos sina släktingar, familjen Smidt på Ferlev i Bro socken och där fick hon lära känna folket på Fågelviken.

En av de intressantaste och originellaste gestalterna här var köpmannen, sillsaltaren och trankokeriägaren Andreas Gerle, som härskade på Fågelviken under åren 1790-1833. Det är om honom som traditionerna och historierna snurrar vid Emilie Flygare-Carléns vistelse i dessa trakter.

Andreas Gerle var född i Visby den 2 juli 1758. Hans föräldrar var den tyskfödde sadelmakaremästaren och remsnidaren i Visby Johan Michael Gerle och dennes hustru Magdalena Johansdotter-Benich. De hade inflyttat till Visby på 1740-talet.

Föräldrarna ville att den unge Andreas Gerle skulle studera och bli präst, varför han år 1776 sändes till Uppsala universitet, där han också blev inskriven som student vid Gotlands nation. Av orsaker, som är lättförståeliga, lämnade han

emellertid snart universitetsstudierna bakom sig. I nationsmatrikeln i Uppsala står det nämligen antecknat om honom att han är "en rik mans son och själv en förmögen grosshandlare". Omedelbart därunder har emellertid universitetets rektor tillskrivit: "Förstånd är ej hans rikedom".

Alla affärsintresserade unga män drogs vid denna tid till Bohuslän genom ryktena om det rika sillfisket. Och många for hit för att formligen ösa silver ur havet. Detta lockade också Andreas Gerle. Han reste först ned till Marstrand, där han tagit anställning som informator hos en rik sillhandlare. Utrustad med ett ovanligt stort merkantilt intresse, struntade han dock snart i ungdomens uppfostran och ägnade sig mest åt sillhandel m.m.

Snart hade han tjänat sig så mycket pengar att han kunde tänka på att upprätta ett eget företag, och det var år 1790, som han grundade sitt köpmanshus på Fågelviken, på den tiden blott ett litet fiskaretorp, som hörde till gården Svee i Bro socken. Men här var ett utmärkt skyddat läge för en skeppshamn. På en liten ö utanför uppförde Gerle silsalteri och trankokeri. Den anläggningen benämnde han Götha ö. Innan anläggningen blivit färdig hade han i Uddevalla gift sig med rådmansdottern Britta Christina Lundberg från Askersund, och familjen utökades så småningom med inte mindre än tolv barn.

Även om det, som nämnts, kunnat konstateras av fackmän att Andreas Gerle icke hade för mycket förstånd att dragas med, så är det dock ovedersägligt att han var en slug och beräknande affärsman. Ja, i de tingshandlingar, som finns bevarade om honom, framstår han inte sällan som en riktig lurendrejare. Ty till häradstinget kom han ofta, och det var bråk och stridigheter omkring honom jämt.

Blev han inte stämd av andra affärsmän eller bönder, så stämde han själv dem som han ville ha tal med. Här fanns ett rikt stoff för Emilie Flygare-Carlén. Men hon behövde inte läsa domböckernas svårtolkade sidor, ty på den tiden visste många berätta om händelserna. Det var den tidens ersättning för både radio och TV vid tranlampornas sken.

Gerle hade på 1790-talet ett 20-tal män och kvinnor anställda vid sina anläggningar. Dessa hade kommit från olika håll i landet. En av dem var t ex kyperskan Johanna Luttrén, en kvinnlig tunnbindare och laggkärlsmakare, i tjänst hos Gerle ännu år 1800. Här fanns också en fast anställd smed, som år 1800 hette Petter Enebom som bodde på Svärdsvik vid Brofjorden. Dessutom hade Gerle flera bokhållare och bodbetjänter samt därtill många drängar och

pigor. Tjänstefolket var tydligen inte alltid så ärliga, ty år 1800 instämmer Gerle en dräng och en piga för att de hade stulit matvaror och kläder m.m. till ett värde av 26 riksdaler, på den tiden en betydande summa. Vid uppräknandet av det stulna får man veta vad som på den tiden salufördes i en skärgårdsaffär. Där fanns sålunda bl.a. sidenband, porslinstallrickar, thefat och damhattar. Det kan nämnas att drängen som tillsammans med pigan stal godset, var kommen från Himle härad i Halland. Det förefaller som om bohusläningarna sällan var tjuvaktiga. Särskilt stängenäsingarna var kända för ärlighet och redbarhet. Detta bevisas ofta av domböckerna.

Ett värdefullt kulturminne är Andreas Gerles handelsböcker och anteckningar, vilka dock endast delvis finns bevarade. Han upprättar originella skrivelser, som oftast berättar om de förluster, som han har gjort genom förbindelser med andra affärsmän. Så finns t ex från år 1793 följande intressanta dokument:

"Specifikation uppå den förlust, som Herr Ohristopher Norberg I Strömstad mig förorsakat igenom en leverans af Therra Wechia Salt, 400 eller 500 tunnor år 1793.

Prisets stigande på, saltet samt frakten på detsamma under sillfisket gör pr tunna salt 32 skillmg mer än herr Norbergs accord.

För bristen eller 318 tunnor -212 riksdaler, 28 sk.

Folket som låg på salterierna under fisket utan arbete ca sex veckor, som drog månadspengar, brännvin och ved.

12 man a 6 riksdaler/mån och en och en fjärdedels kanna brännvin pr man a 40 skilling - 72 riksdaler, 10 sk.

120 tunnor sill emottogs, som lades i sillkaren och slogs lake på i avvaktan på saltet, men som saltet ej kom, blev den förskämd.

Förlusten blev - 100 riksdaler.

300 tunnor låg tomma under vintern, som hade kunnat kompletteras, såvida leveransen hade skett, varigenom jag förlorat minst 24 skilling pr tunna, om jag hade fått saltet efter de priser på sill, som jag kontraherat med Malmöborna om a 10 skilling.

Av ovanstående parti var till diverse personer bortlovat 150 tunnor a 32 skilling pr tunna, men som saltet ej kom, blev jag en ljugare och förlorade på varje tunna 44 skilling.

Summa förlust -552 riksdaler, 44 sk.

Fågelviken den 30 januari 1799.

Andreas Gerle."

Med denna uppställning har han stämt Christopher Norberg till tinget för att försöka få honom att betala summan han förlorat. Häradsrätten tvekade dock att godkänna handelsmannen Gerles räkenskaper såsom varande alltför fantasifulla. Och då Gerle ålades att styrka dem med ed, ryggade han tillbaka. Det var nog trots allt säkrast att hålla sig väl med Vår Herre, tänkte han, och därför var osvuret bäst. Det visade sig också att när motparten kom med sitt material, stämde inte alla Gerles påståenden om förlusterna, och han förlorade alltså det målet.

Det finns en hel del affärsbrev bevarade både från och till Andreas Gerle, och dessa är många gånger av mycket stort intresse. Särskilt brevet från Christopher Norberg i Strömstad år 1794 visar hur svåra förhållandena var för handelsmän och fraktfarare på segelskutornas tid. Norberg skriver bl. a följande:

"Sedan den 26 november har jag inte sålt eller kontraherat med någon om salt. Vad som förut därom skett, har ej kunnat bli uppfyllt medelst en alltför contrair höst med sydliga vindar. Båtar, som lastade på annandag Jul, ligger ännu hitom Soten med samma saltlast och har således ej kommit fram, så att om priset varit aldrig så dragande, hade hittills ingen möjlighet varit att i få gjort leveransen. Och ännu mindre har något intresse spelat under gehänget, ty av hela skeppslasten har ingen betalt mera än 2 riksdaler, 20 skilling för tunnan, utom herr Johan Busen i Uddevalla, som för hundra tunnor gav två riksdaler, 24 skilling och detta accordet skedde likväl i början av november."

Christopher Norberg berättar vidare i sina brev att han hade egna båtar, som seglade till Alimute och hämtade hem s.k. Skuber-salt, vilket han kunde leverera för en riksdaler, 44 skilling pr tunna. Det var blott det finare saltet, som han hämtade hem från Terra Wechia, och det testade över två riksdaler pr tunna. Att handelsman Gerle behövde köpa hem 500 tunnor med Terra Wechla-salt, visar ju att hans salterirörelse var av betydande omfång. Det framgår dock av andra handlingar att han även sålde salt till andra salteriföretag och till bönderna i bygden.

Andreas Gerle hade således inte någon egen båt, med vilken han kunde resa utrikes själv efter salt, men han hade flera fiskebåtar, varmed han bedrev sillfiske i skärgården. Det var dock ofta svårt att få vant folk, som kunde sköta båtarna och fisket, och det blev inte sällan bråk om förtjänsten. Sålunda berättas i domboken att Andreas Gerle år 1798 hade träffat överenskommelse med en Sotenäsbonde, Anders Eriksson den yngre i Röd, att denne skulle sköta ett av

Gerles fiskebåtar under detta års sillfiske. Vid fiskeperiodens slut påstod emellertid Gerle att han ej hade fått någon vinst på Erikssons fiske, eftersom han hade varit tvungen att utrusta Eriksson med kläder, material och brännvin för 12 riksdaler. Detta tvingades Eriksson också att betala, varför han synes ha gjort en synnerligen dålig affär.

År 1798 blev det också process om ett parti kabeljo. Gerle hade nämligen då träffat överenskommelse med handelsmannen Verner Askenfeldt på Gullholmen att denne skulle leverera honom 109 tunnor kabeljo, för vilket han skulle erhålla sex riksdaler pr tunna i vinst vid Gerles försäljning i Stockholm. Gerle försökte emellertid göra gällande att försäljningen gått så dåligt att han gjort en förlust av nio riksdaler pr tunna, vilken han önskade att Askenfeldt skulle dela. Gerle förlorade dock efter flera års processande den striden och måste sålunda till slut betala sin trätobroder för fisken enligt det träffade avtalet. Så slutade för övrigt mer än en gång hans många processer.

Att det gick åt mycket brännvin vid Gerles affärsrörelse, därom vittnar många uppgifter. Sålunda framgår det av ett dokument att varje anställd person dagligen skulle ha en sup efter arbetets slut. Årligen inköpte Gerle därför stora kvantiteter kronobrännvin, år 1796 t ex fem stora fat, som vardera innehöll 60 kannor. Brännvinspriset var då 25 skilling pr kanna. Men brännvinet var en vara som gick åt. En gammal tradition talar också om att det tog tre timmar att komma till Fågelviken, så tog det fyra dagar att komma därifrån. D.v.s. man låg där och söp, så länge som pengarna räckte.

Att emellertid Andreas Gerles verksamhet med sin handel, sitt trankokeri och sillsalteri m.m. var till oerhört stort gagn för skärgårdsbefolkningen och de kringliggande häradernas bönder, är ställt utom allt tvivel. Det var inte bara brännvinet som drog folket till Fågelviken. Här kunde vadelagen sälja sin sill, och här lämnade bönderna havren, hudarna och fläsket m.m. De fick i utbyte tjocka sedelbuntar i plånböckerna, och de kunde resa hem och skatteköpa sina gårdar, ty många av dem var fattiga gymnasiebönder.

Det var en rörelse, som gav bygderna liv, och det är därför som minnena därifrån är så roliga och intressanta. På domböckernas blad kommer Ju endast fram de mera negativa sidorna av den originelle handelsmannen Gerles drag. Det är därför svårt att få en riktigt klar bild av honom, sådan han i verkligheten var. Att han hade stora svårigheter att kämpa emot för att få ut sina rättigheter av grymma konkurrenter, kan man nog förstå. Kanske var han inte någon idealist.

Men genom sin driftighet, sin hårdhet och omutlighet gjorde han en stor tjänst i bygden och skärgården.

Vid Andreas Gerles död år 1833 övertogs handelsrörelsen på Fågelviken av hans brorson och måg Carl Adolph Gerle. Denne flyttade emellertid snart till en nyinköpt gård på norra Häller i Bro, där han sedan bedrev både lantbruk och grosshandel under flera decennier. Fågelviken försålles därefter till skeppsredaren Mathias Stranne från Smögen. Han bedrev handelsrörelse och sillsalteri här under sillfisket i slutet av 1800-talet. Ett tiotal fartyg av olika slag ägde han också, och med dem skeppade han hem varor från utlandet, sedan han lämnat ut böndernas havre i stället.

Efter Strannes död på 1890-talet fortsatte rörelsen på Fågelviken av hans söner, men den kom sedermera i flera olika ägares händer fram till år 1914, då det stora köpmanshuset, som undan för undan hade tillbyggats och utvidgats, helt brann ned till grunden. Det har sedan inte återuppstått i någon form, och nu syns inte ens ruiner därefter på den anrika platsen.